

DE VISSSEN VAN FRIESLAND

Henrik de Nie

Merkwaardig voor zo'n waterrijke provincie als Friesland, maar pas dit jaar verschijnen in Twirre voor, het eerst artikelen over het onder-water-leven van Friesland. In de vorige Twirre beten vlokreeften de spits af; nu zijn de vissen aan de beurt. Dit artikel over de visstand in Friesland tussen ca. 1970 en 1996 is geschreven door Henrik de Nie, auteur van de Atlas van de Nederlandse zoetwatervissen.

De provincie Friesland is rijk aan water, dat zeker vroeger toen het IJsselmeer nog Zuiderzee heette, een grote variatie in watertypen kende. Er waren beken en kleine rivieren die van de hoge gronden in Oost-Friesland en Drenthe afstroomden en uitmondde in zout water bij Kuinre. In 't noorden was het Lauwersmeer, vóór de afdamming, een heus estuarium (zee-inham). Grote gebieden, de zogenaamde boezemlanden, lagen in de winter en het vroege voorjaar onder water. Deze hele situatie was voor de vis-

zijn de Friese meren en de vele kanalen, vaarten en sloten. De Linde, de Tjonger en de Boam zijn er ook nog, maar zijn erg van karakter veranderd.

VISSSEN EN NATUURBESCHERMING

Er is betrekkelijk veel geschreven over de zoetwatervis van Friesland. Jarenlang verschenen in het blad van de Friese vogelwachten (Vanellus) artikelen over bijzondere zoetwatervissoorten. Verder was (is) er de veelgelezen hengelrybriek van Stef de Bruin in de

gering. In allerlei discussies over de waarde van (natte) natuurgebieden komt de vis er bekaaid af. Mogelijk verandert de laatste tien jaar deze toestand. Vissen zijn eigenlijk zeer geschikte organismen om dienst te doen als bio-indicator (soort die informatie verschaft over de kwaliteit van het leefgebied), omdat de vis in verschillende levensfasen op verschillende plaatsen in het ecosysteem onder water een rol speelt. Vissen stellen verschillende eisen aan het leefgebied en zijn daarmee kenmerkend voor betrekkelijk grote gebieden. Kleine, ongewervelde dieren die vaak als indicator gebruikt worden, hebben een veel geringere actieradius en een korte levensduur en zeggen daarom weinig over het halen van natuurbeschermingsdoelstellingen over een groot gebied, over een langere termijn. Een ander voordeel van het gebruik van (zoetwater-) vis als indicator is eenvoud. Vissen zijn vergelijkbaar met vogels; met betrekkelijk weinig middelen kan men ze determineren, terwijl voor kleine waterorganismen en microscopische algen specifieke deskundigheid en apparatuur nodig is.

INDELING VAN VISSSEN

Alvorens dieper in te gaan op de vissen in Friesland, eerst een algemeen beeld van de visfauna: welke groepen kunnen we onderscheiden?

Verwantschap Als we vissen indelen op verwantschap, dan beginnen we bij de prikken: de Zeeprik, de Rivierprik en de Beekprik. Prikken zijn zeer primitieve, parasitaire dieren. Ze staan heel ver van de andere vissoorten af. Ze zouden net als de reptielen en de zoogdieren eigenlijk in een speciale klasse van de gewervelde dieren passen. De grootste groep van in Nederland voorkomende zoetwatervissen behoren tot de karperachtigen. Dit zijn

Snoek

foto O.V.B.

stand zeer aantrekkelijk en maakte de provincie toen zeer visrijk. Door allerlei waterbeheersingsmaatregelen zoals de inpoldering van de Zuiderzee, het systeem van waterafvoer via sluizen naar het Lauwersmeer en de inlaat van IJsselmeerwater in de zomer, is de visstand genivelleerd. Gebleven

Leeuwarder Courant. Hierin wordt aandacht besteed aan vis op een manier die veel verder gaat dan het geven van hengeltips.

Vissen spreken dus tot de verbeelding van veel mensen. Helaas is bij veel natuurbeschermers de belangstelling

de meest bekende vissen zoals de Brasem, Ruis- en Blankvoorn, maar ook Alver, Winde, Bittervoorn, Vetje, Serpeling en Zeelt zijn karperachtigen en uiteraard de Karper zelf, de Kroeskarper en de Giebel (verwilderde goudvis). Verre verwanten van de karperachtigen zijn de modderkruipers en het Bempje. Dan zijn er nog twee duidelijke groepen: de baarsachtigen en de zalmachtigen. Baars, Pos en Snoekbaars behoren tot de eerstgenoemde groep en Zalm, Forel, maar ook Spiering en op afstand zelfs de Snoek, behoren tot de orde van de zalmachtigen. Hiermee hebben we driekwart van de in Friesland voorkomende vissoorten ingedeeld.

Keuze van het leefgebied Ecologen en natuurbeschermers zijn minder in verwantschap geïnteresseerd en meer in de rol die vissen spelen in het water. Op grond daarvan worden vissen ingedeeld in grofweg drie groepen (tabel 1): opportunisten, die overal voorkomen (eurytope vissoorten), plantenminnende soorten met een voorkeur voor water, rijk aan waterplanten (limnofiele vissoorten) en de stroomminnende soorten, de zogenaamd rheofiele vissoorten. Deze vissen in stromend water worden verder onderverdeeld in vissen die altijd in stromende water verkeren (obligaat rheofiel) en vissen

die slechts een deel van hun levenscyclus in stromende water doorbrengen (partieel rheofiel). Daarnaast zijn er trekvisser, die trekken tussen zoet en zout water.

Ook zijn er in Friesland uitheemse vissoorten gevangen als Bruine dwergmeerval (in 1986, aanvankelijk ten onrechte als Kwabaal gemeld), de Zonnebaars (twee maal in het koelwater Bergumermeercentrale), de Graskarper (uitgezet) en de Regenboogforel (diverse malen aan de Friese kant van het IJsselmeer gevangen).

'GEWONE VISSSEN'

Het spreekt vanzelf dat Friesland met zijn vele vaarten, kanalen, meren en plassen rijk is aan gewone, eurytope vissoorten zoals Baars, Snoekbaars (vooral in de meren), Brasem en Blankvoorn. De Meerval is in het rijtje een bijzondere vis. De Meerval hoort thuis in het Noord- en Zuid-Hollandse plassenengebied, maar breidt zich via de grote rivieren uit, waarschijnlijk door uitzettingen. Zo zijn er ook vangsten in het IJsselmeer aan de Friese kant. Verder is er een melding uit het Slotermeer uit 1992. Een geruchtmakende vangst dateert uit het begin van deze eeuw. Daarvan was bekend dat het om een exemplaar ging dat rond 1900 is uitgezet in de Kleine Wielen. Een

nieuwkomer in Friesland is de Roofblei. Deze vis breidt zich ook uit via de grote rivieren en wordt steeds vaker gevangen. Er zijn sterke aanwijzingen dat deze vis zich ook voortplant in Nederland. Opvallend bij het onderzoek naar de verspreiding van vissoorten was het lage aantal vangsten van Paling in het noorden van Friesland. Mogelijk houdt dit verband met een bevisingsmethode (zegenvisserij) die niet geschikt was om Paling te vangen. Overigens heeft Friesland een traditie van honderden jaren als streek die rijkelijk Paling ving en exporteerde naar Engeland.

PLANTENMINNENDE VISSSEN

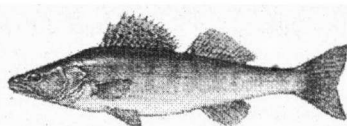
Vooral in de jaren zestig en zeventig werden veel wateren in Nederland troebel door vermeting. De waterplanten, die eerst uitbundig groeiden en positief reageerden op de extra mest, werden plotseling overmeesterd door de algen. In Friesland gebeurde hetzelfde. Aanvankelijk waren in de jaren vijftig en zestig sommige Friese meren berucht om hun 'wiervelden'; feitelijk vegetaties van fonteinkruiden, geen wieren. In de loop van de jaren zeventig verdween dit 'probleem'. Daardoor verdween de Snoek uit de grote wateren in Friesland. De Snoek-

Kwabaal

foto O.V.B.

Eurytope	Limnofiel	Obligaat rheofiel	Rheofiel Partieel rheofiel	Trekvis
Baars	Bittervoorn	Elrits	Alver	Bot
Blankvoorn	Giebel	Rivierdonderpad	Kwabaal	Driedoornige stekelbaars
Brasem	Grote modderkruiper	Serpeling	Riviergrondel	Elft
Karper	Kleine modderkruiper		Winde	Fint
Kolblei	Kroeskarper			Rivierprik
Meerval	Ruisvoorn			Spiering
Paling	Snoek			Zalm
Pos	Tiendoomige stekelbaars			Zeeforel
Roofblei	Vetje			Zeeprik
Snoekbaars	Zeelt			

Tabel 1. Indeling van vissoorten op grond van de keuze van het leefgebied. Verklaring, zie tekst.

baars nam de rol van roofdier over.

Het aantal waarnemingen uit Friesland dat in de Atlas van de Nederlandse zoetwatervissen is terecht gekomen van typische plantenminnende vissoorten als Kroeskarper, Grote modderkruiper en Bittervoorn, is erg laag. Dit kan verklaard worden uit de verslechterde waterkwaliteit. Dit kan echter ook te maken hebben met gebrek aan belangstelling. Mogelijk zijn deze soorten algemener. In mei 1995 inventariseerde RAVON enkele kleinere wateren in het oosten van de provincie, onder andere het Koningsdiep (bovenloop Boarn). Er werden toen twee Kleine modderkruipers gevangen, verder veel Tiendoomige stekelbaars en wat Snoek, maar eigenlijk weinig bijzondere soorten. Hoe het zit met de Bittervoorn blijft onduidelijk, er valt nog veel te ontdekken in Friesland.

STROMEND WATER

Door de waterbeheersingsmaatregelen hebben de Friese laaglandbeken en rivieren hun natuurlijke karakter verloren. 's Zomers stroomt het water als het ware de verkeerde kant uit, van het IJsselmeer naar het Lauwersmeer. Desondanks zijn er toch een paar opvallende waarnemingen van vissen van stromend water. De Elrits uit het Tjeukemeer in 1969 is waarschijnlijk een vreemd incident. De Serpeling, in 1988 gevangen bij de Bergumermeercentrale is ook zo'n eigenaardige toevalstreffer. De Rivierdonderpad komt wel veel voor. Deze beekvis heeft zich in Nederland aangepast aan het water

van stenige oevers. Ook het IJsselmeer en de kribben in het gebied van de grote rivieren herbergen veel Rivierdonderpadden. Als beekvis is de donderpad echter een zeldzame en kritische vis. Van de Friese zandgronden zijn geen vangsten bekend. De Alver en de Riviergrondel zijn vaker waargenomen. Het zijn vissen van kanalen en vaarten met een relatief schone, liefst zandige bodem.

De Kwabaal moet vroeger in Friesland veel algemener zijn geweest. Uit de periode 1980-1996 kreeg ik geen enkele waarneming. Er zijn wat waarnemingen tussen 1970 en 1979 en verder erg veel anekdotische gegevens, verhalen van beroepsvissers over deze vis. In de Leeuwarder Courant van 11 november 1994 memoreerde S. Singelsma de vangst van een onbekende, monsterachtige vis in de vorige eeuw. Uit de beschrijving blijkt dat dit mogelijk een voor Nederland ongewoon grote Kwabaal (75 cm) geweest is. De Kwabaal paaide in de winter, in ondiep water. Waarschijnlijk is deze vis het slachtoffer geworden van de goede waterbeheersing. Overigens sluit ik niet uit dat deze vis nog steeds in kleine aantallen in Friesland voorkomt. Mogelijk is de kennis over deze vis, en dus ook de vaardigheid om hem te vangen, sterk achteruit gegaan.

De Winde is ook een vissoort met een verhaal. Tijdens mijn onderzoek voor de atlas, kreeg ik gegevens van de heer Scheenstra uit Oosterwolde. In de Linde zouden 'Kopvoorns' voorkomen. Vroeger zou deze vis daar zeer algemeen zijn geweest. Toen ik daar

nogal kritisch over doorvroeg, verwees de heer Scheenstra mij naar een informant die nog regelmatig Kopvoorns zou vangen. Gelukkig was deze persoon bereid om een nieuwe vangst op te sturen naar het Fries Natuurmuseum. Daar werd de vis gedetermineerd als Winde. De verwarring over deze vis ligt aan de bijnaam: Meun. De Engelsman Chris Goldspink die in de jaren zestig onderzoek deed aan de vissen in het Tjeukemeer, werd zo ook misleid; hij vermeldde in een vaktijdschrift het voorkomen van de Kopvoorn. Een dia van deze vis –uit die tijd– wees in 1994 uit dat ook hier sprake is van de Winde.

TREKVISSSEN

Elft en Zalm, twee praktisch uitgestorven vissoorten in Nederland, werden in Friesland gevangen op hoogst merkwaardige plaatsen. In 1969 werd in het Bergumermeer een Elft gevangen en in 1974 een Zalm in de Schoterlandse Compagnievaart. Zeeprikken werden ook met een zekere regelmaat gevangen in Friesland, soms hele grote zoals een van 73 cm in het koelwatercircuit van de Bergumermeercentrale in juni 1975. Zeeforellen worden in het IJsselmeer langs de Friese kust met grote regelmaat gevangen. Waarnemingen in kanalen zijn veel zeldzamer. In 1990 werd een Zeeforel uit het Van Harinxmakanaal als Zalm in de Leeuwarder Courant gemeld. Al deze vissen zijn trekvis die zijn aangepast aan natuurlijke waterlopen die afstromen van heuvelland naar zee, zonder barrières. De Bot (evenals de

Meren en plassen: brasembiotop

foto-archief IBN-DLO

Paling) is een trekvis die van zoet naar zout trekt om te paaien. Botten zijn in de jaren 90 in het koelwater van de Bergumermeercentrale gevangen. Zoals ik in de inleiding al aangaf, is de toestand voor trekvisserij in Friesland niet ideaal. 's Zomers stroomt het water de verkeerde kant op. De Spiering, een zalmachtige visje komt dan massaal met het IJsselmeerwater mee. Of

de spiering in de Friese meren tot voortplanting komt, is niet geheel duidelijk.

WATERKWALITEIT EN VIS

Tot slot nog iets over recente verbeteringen in de visstand en de waterkwaliteit van de Friese meren. Beroepsvis-

sers hebben tussen 1989 en 1994 massaal grote Snoekbaarzen en Brasems weggevangen. In theorie werkt het afvissen van de Brasem heilzaam op de waterkwaliteit. Brasem vreet watervlooien weg en watervlooien eten weer algen, waardoor het water minder troebel zou kunnen worden. Ook woelt Brasem de bodem om, wat de groei van waterplanten tegengaat en het water extra troebel houdt. Het effect was iets minder spectaculair dan theoretisch verwacht. Omdat Snoekbaars een kannibaal is, geeft het verwijderen van grote Snoekbaars echter weer betere overlevingskansen voor de kleine Snoekbaarzen. De Brasem bleef in grote aantallen aanwezig. Wel kwamen er meer grote (gewone) Baarzen en Blankvoorns. Plaatselijk werd het water in het voorjaar helder, en de hoeveelheden blauwalgen verminderden. Dit laatste is waarschijnlijk mede een effect van de verminderde bemesting met fosfaten uit het Rijn/IJsselmeerwater.

In dit verhaal hoop ik duidelijk gemaakt te hebben dat op het gebied van de visfauna in Friesland nog veel te ontdekken en te beleven valt, zowel door studie van het verleden (Kwabaal!) als door inventarisaties van kleine wateren.

Dr. H.W. de Nie deed tussen 1974 en 1984 onderzoek aan het Bergumermeer en het Tjeukemeer en tussen 1993 en 1996 maakte hij de Atlas van de Nederlandse zoetwatervissen.